

Қ. Ө. Қарабеков, азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, полиция майоры
(Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы)

ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫ ТЕРГЕУ ОРГАНДАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІМЕН КЕЛТІРІЛГЕН ЗИЯНДЫ ӨТЕУ БОЙЫНША ЖАУАПКЕРШІЛІГІНІҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазақстан Республикасының Конституциясы заңдылық қағидасын мемлекет өмірінің негізін қалайтын қағидалардың бірі ретінде бекітті. Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабында: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы — адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары», — делінген.

Мемлекеттік және қоғамдық ұйымдар, лауазымды тұлғалар Қазақстан Республикасының Конституциясын және заңдарын сақтауға міндетті.

Конституциясымызда, ең алдымен жеке тұлғаның құқықтық мәртебесіне көп көңіл бөлінген, яғни құқыққа қолсұғылмаушылық конституциялық қағида болып табылады. Барлық мемлекеттік органдар, қоғамдық ұйымдар және лауазымды тұлғалар жеке тұлғаны құрметтеуге, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға міндетті болып табылады. Конституцияның 13-бабының 2-тармағы бойынша «Әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғалуына құқығы бар».

Қызметтік міндеттерді бұзғаны үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілік оның ерекшелігімен анықталатын негізгі қызметтерді орындайды. Біріншіден, зиянды өтеуді қамтамасыз ете отырып, қалпына келтірушілік сипатта болады. Екіншіден, тек қызметкерді ғана емес, қандай да бір ұйымды жауапкершілікке тарта отырып, ол мемлекеттік аппараттың жұмысын жақсарту құралы болып табылады, сонымен қатар превентивті-тәрбиелік міндеттерді атқарады.

«Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдары туралы» Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 23 сәуірдегі № 199-V Заңының 1-бабына сәйкес Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары (бұдан әрі — ішкі істер органдары) адамның және азаматтың өмірін, денсаулығын, құқықтары мен бостандықтарын, қоғамның және мемлекеттің мүдделерін құқыққа қарсы қолсұғушылықтан қорғауға, қоғамдық тәртіпті сақтауға және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге арналған құқық қорғау органы болып табылады¹. Бұл міндеттерді жүзеге асыру әкімшілік, қылмыстық іс жүргізушілік сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолданумен байланысты, осындай жағдайларда заңды бұзу кезінде мүліктік және моральдық зиян орын алуы мүмкін. Бұл, мәжбүрлеуден басқа ішкі істер органдарының шаруашылық-техникалық қызметі саласында да келтірілуі мүмкін. Барлық аталған жағдайларда зиян келтірген құқыққа қайшы іс-әрекет бойынша тәртіптік, әкімшілік, ал жеткілікті негіздер болған жағдайда қылмыстық жауапкершілік туындайды. Бірақ олардың кез келгенін қолдану, азаматтық-құқықтық жауапкершілікті жоққа шығармайды, керісінше жәбірленушіге келтірілген мүліктік және моральдық зиянды өтеуді қамтамасыз етеді.

Ішкі істер органдарының мұндай жауапкершілігі шарттан туындауы немесе шарттан тыс пайда болуы мүмкін. Біріншісі, ішкі істер органдарының шарт бойынша міндеттемені орындамаған немесе тиісті түрде орындамаған жағдайларда келтірілген зиянды өтеу кезінде пайда болады. Мұндай жағдайларда ол тараптардың арасында жасалған шарттың талаптарына сәйкес, оны реттейтін заңның ережелерімен реттеледі. Екіншісі, шарттық қатынастардан бөлек пайда болады және Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің (ерекше бөлім) 47-тарауы «Зиян келтірудің салдарынан туындайтын міндеттемелер» институты бойынша реттеледі.

Бұл мақаланың қарастыру пәні — ішкі істер органдарының шарттан тыс жауапкершілігі болып табылады. Бұл белгілі жағдайларда қолданылады және зиян келтірген қызметкердің құқыққа қайшы қызметтік іс-әрекеттерінің сипатына (түрлеріне) тәуелді болады.

Ішкі істер органдарының азаматтық-құқықтық жауапкершілігі, басқа ұйымдар, заңды тұлғалар сияқты жалпы және арнайы негіздер болған жағдайларда ғана пайда боладыⁱⁱ.

Жалпы негіздерге мыналар жатады: жәбірленушіге зиян келтіру, зиян келтірушінің іс-әрекетінің құқыққа қайшылығы, оның кінәсі, осы іс-әрекет пен келтірілген зиянның арасындағы себептік байланыс; осы негіздердің барлығы азаматтық құқық бұзушылықтың құрамын қалыптастырадыⁱⁱⁱ.

Арнайы негіздері мыналар болып табылады: жауапкершіліктің ерекше субъектісінің болуы, ұйымның қызметкерінің құқыққа қайшы қызметтік іс-әрекеттерімен зиян келтіруі. Біріншісі, заң әдебиеттерінде кеңінен қарастырылған, сондықтан біз арнайы негіздерге көңіл бөлеміз.

Арнайы негіздер:

1) *Жауапкершіліктің ерекше субъектісі*. Олар қызметкерлердің өздері емес, ұйым — ішкі істер органдары болып табылады. Азаматтық құқықта ұйымды қызметкерлерінің құқыққа қайшы іс-әрекеттері үшін жауапкершілікке тарту барысында төмендегідей жағдайлар ескеріледі:

– заңды тұлғаны ұжым ретінде анықтайтын теорияға сәйкес ұйымның қызметтері оның қызметкерлерінің іс-әрекеттері арқылы жүзеге асырылады, сондықтан олардың қызметтік іс-әрекеттері — бұл заңды тұлғаның іс-әрекеттері болып табылады^{iv};

– жауапкершілікті заңды тұлғаға жүктеу, жәбірленушінің мүддесін толық және шынайы қанағаттандыруды қамтамасыз етеді.

Қорыта келгенде, жауапкершіліктің мұндай тәртібі мемлекеттік аппараттың жұмысын жақсартудың маңызды құралы болып табылады. Ішкі істер органдары зиянды өтеп, орын алған құқық бұзушылықтың себептерін анықтайды және кінәлі қызметкерлерді жауапкершілікке тартады.

Жауапкершіліктің субъектісі кез келген ішкі істер органдары емес, тек азаматтық құқық субъектілікке ие, яғни заңды тұлғалар ретінде танылатыны ғана табылады, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 33-бабына сәйкес тек олар ғана сотта жауапкер бола алады. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 23 сәуірдегі №199-V Заңының 7-бабына сәйкес Ішкі істер органдарының біртұтас жүйесін:

1. Ішкі істер органдарының бірыңғай жүйесін полиция, қылмыстық-атқару жүйесі, әскери-тергеу органдары, Қазақстан Республикасының Ұлттық ұланы, азаматтық қорғау органдары құрайды.

2. Полицияны криминалдық полиция, әкімшілік полициясы, тергеу, анықтау бөлімшелері және өзге де бөлімшелер құрайды.

Жоғарыда тергеу, анықтау бөлімшелері деп атап өткен, ал Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі Қылмыстық-процестік кодексінің 7-бабында төмендегідей түсініктер берілген:

23) қылмыстық қудалау органдары (лауазымды адамдары) — прокурор (мемлекеттік айыптаушы), тергеуші, анықтау органы, анықтаушы;

26) қылмыстық процесті жүргізетін орган — сот, сондай-ақ сотқа дейінгі тергеп-тексеру кезінде прокурор, тергеуші, анықтау органы, анықтаушы. Сонымен қатар осы кодексте тергеу және анықтау органдарының құзыреттері белгіленген. Тергеу, анықтау бөлімшелері — полиция бөлімінің, аудандық ішкі істер бөлімінің, қалалық ішкі істер басқармасының, облыстық ішкі істер департаменттерінің құрамында болады. Сондықтан тергеуші мен анықтаушы құқыққа қайшы қызметтік іс-әрекеттерімен келтірілген зиян үшін олар қызмет ететін ішкі істер органдарының ұйымы жауап береді. Қылмыстық процестік заңнама бойынша анықтау органдарының ұғымы ішкі істер органдарының басқа қызметтерін де қамтиды (мысалы, криминалдық полиция, әкімшілік полиция).

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 47-тарауы «Зиян келтірудің салдарынан туындайтын міндеттемелерге» арналған. Қазақстан Республикасы АҚ-нің 923-бабында анықтау, алдын ала тергеу, прокуратура және сот органдарының заңсыз іс-әрекеттерімен келтірілген зиян үшін жауапкершілік мына жағдайларда туындайтыны атап көрсетілген: заңсыз соттау, заңсыз қылмыстық жауапқа тарту, бұлтартпау шарасы ретінде заңсыз қамауға алу, үйде қамауда ұстау, ешқайда кетпеуі туралы қолхат алуды заңсыз қолдану, қамау немесе еңбекпен түзеу түріндегі әкімшілік жазаны заңсыз қолдану, психиатриялық емдеу мекемесіне немесе басқа емдеу мекемесіне заңсыз орналастыру

және де азаматқа келтірілген зиянды анықтау, алдын ала тергеу, прокуратура және сот органдары лауазымды адамдарының кінәсіне қарамастан, заң актілерінде белгіленген тәртіппен толық көлемде мемлекет өтейді делінген.

Анықтау, алдын ала тергеу, прокуратура органдарының өзге де заңсыз іс-әрекетінің салдарынан азаматқа немесе заңды тұлғаға келтірілген зиян Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 922-бабында көзделген негіздер мен тәртіп бойынша өтеледі. Осы бойынша мемлекеттік органдардың заң актілеріне сәйкес келмейтін актілерді шығаруының салдарынан келтірілген зиян актіні шығарған органдар мен лауазымды адамдардың кінәсіне қарамастан, сот шешімі негізінде өтелуге тиіс. Зиян мемлекеттік қазына есебінен өтеледі. Қаржы органдары не арнайы тапсырма бойынша басқа органдар мен азаматтар қазына өкілдері болады. Жергілікті өзін-өзі басқару органдары өз органдары мен лауазымды адамдары келтірген зиян үшін сот тәртібімен жауап береді. Мемлекеттік органдар лауазымды адамдарының әкімшілік басқару саласындағы заңсыз іс-әрекетінен (әрекетсіздігінен) келтірілген зиян осы органдардың иелігіндегі ақшаның есебінен (АК-тің 917-бабы) жалпы негіздерде өтеледі. Олар жеткіліксіз болған кезде зиян мемлекеттік қазынаның есебінен субсидиарлық жолмен өтеледі. Ал АК-тің 933-бабына сәйкес анықтау, алдын ала тергеу, прокуратура және сот органдарының лауазымды адамдары келтірген зиянды өтеген мемлекеттің (АК-тің 923-бабының 1-тармағы) мұндай адамдардың кінәсі соттың заңды күшіне енген үкімімен белгіленсе, осы адамдарға кері талап қоюға құқығы бар. Осы баптағы мемлекеттің кері талап қою құқығын қызметкердің кінәсінің нысанына байланысты ажыратса деп ойлаймын. Азаматтық құқықта кінә, қасақаналық және абайсыздық (жай және өрескел) болып бөлінеді. Бұл қазіргі кезде жиі орын алған ішкі істер органдары қызметкерлерінің құқыққа қайшы әрекеттерінің азаюына септігін тигізер ме еді?!

2) *Ішкі істер органдарының тергеу органдары, қызметкерінің тек құқыққа қайшы қызметтік іс-әрекеттерімен зиян келтіруі бойынша жауап береді.* ПМ қызметкерлерінің қызметтік іс-әрекеттерінің шеңбері нормативтік-құқықтық актілермен белгіленеді. Яғни қызметтік іс-әрекеттері деп қызметте болған кезін ғана емес, сонымен қатар жұмыстан тыс уақытта да ішкі істер органдарының қызметін атқаруын да танимыз. Керісінше, жұмыс уақыты болса да, бірақ қызметтік міндеттерін орындаумен байланысты емес іс-әрекеттерін қызметтік деп танымайтын жағдайлар да болады. Мұндайда келтірілген зиянды қызметкердің өзі өтейді.

Ішкі істер органдары тергеу органдары қызметкерлерінің құқыққа қайшы іс-әрекеттерді жасау себептері, олардың алдын алу жолдары анықталып, саралану қажет. Қарағанды облыстық ішкі істер департаменті Заң бөлімінің 2015 жылғы он екі ай бойынша есептеріне сүйенсек, сотпен қарастырылған азаматтық істердің жетеуі қанағаттандырылған. Сонымен, ішкі істер органдары қызметкерлерінің құқыққа қайшы іс-әрекеттерімен келтірілген зиянды өтеу барысында жәбірленушінің бұзылған құқықтарының қалпына келтірілуі тиісті дәрежеде болуы үшін осы саладағы азаматтық заңнаманы жетілдіру және нақтылау қажет деп ойлаймын.

ⁱ «Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдары туралы» Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 23 сәуірдегі № 199-V Заңы // www.online.zakon.kz

ⁱⁱ Маркова М. Г. Ответственность органов внутренних дел за вред, причиненный неправильными служебными действиями их работников. — М., 1980.

ⁱⁱⁱ Гражданское право: Учебн. / Под ред. А. П. Сергеева и Ю. К. Толстого. — М., 1999. Т. 3. С. 12-15.

^{iv} Венедиктов А. В. Государственная социалистическая собственность. — М. — Л., 1948.